

Mese és megfigyelés, fantázia és élethűség Mikszáth prózájában

A címbe emelt, jelképesnek szánt kifejezéseket talán szükségtelen megmagyarázni: a romantikát és az élethűséget ötvöző művészetre utalnak. Egy olyan, Balzacot és Dickenst korán megkedvelő íróra, akit eleven szájak fűztek a térbeli és időbeli határokat nem ismerő Jókai „szemvakító” ragyogásához, aki Krúdy lírai-émlékező prózájának is előkészítője. De akitől az „életesség” fanatikus hívévé szegődő MórícZ Zsigmond úgy búcsúzott, mint az „apró-cseprő dolgokat” jól megfigyelő, a szívekbe belelátó írótól. „Egyetlen bekezdése, bővített mondata is: egy pohár életvize” – írja Mikszáthról Sütő András.

A „tudatosnak” és a „költőinek” (Karácsony Sándor) ez az összefonódása avatja egyedivé Mikszáth művét. Akkor is, amikor régmúlt korok eseményeit, hangulatait kelti életre és akkor is, amikor a félmúltról vagy kora változó világáról mesél. Jórészt e kettősségnek köszönhetően lehetett ösztönzője MórícZ Zsigmondnak és Krúdy Gyulának is.

Jelentkezésekor az erdélyi történelem válságos időszakaiba elvezető *Kemény Zsigmond* életműve már lezárult, a magyar próza koronázatlan királya még Jókai. Az egyik önvizsgálatra késztet, a másik a megszépítő ábrándokkal lelkesít. Az egyik az illúziók vesztélyétől óvja az egyént és a nemzetet, a másik illúziókat teremt.

Mikszáth Kálmán elbeszéléseiből, regényeiből éppúgy hiányoznak Jókai mindent lebíró hőroszai, mint Kemény szakadék felé tántorgó rajongói. De mindvégig őrzi ez a próza Jókai és a romantika örökségét. Mikszáth még halála évében is ragaszkodó szenvedéllyel idézi meg a „fantázia és a mesék” (ez a címe is szóban forgó írásának) birodalmát, s panasolja el – nem kevés nosztalgiával – a teremtő képzelet fogyatkozását az irodalomban:

„Mily piramidális pazarlás! Minden adományok közül a legnemesebbet pusztítani, mint ahogy az állatokból is a legnagyobbakat irtotta ki legelőszőr az ember, a mamutokat, bölényeket; a poloskák, patkányok megmaradtak. Isten, mikor a tehetségeket kiosztotta az emberek közt, úgy képzelem, az ő számukra félretett edényekből merített, csak egyetlenegyszer nyúlt a saját bögréjébe, mikor a fantáziából loccsantott nekik valamennyit, legyen egy kis teremtő erejük. Nem adott nekik tényleges szárnyakat, hogy ne mehessenek feljebb a földnél (amelyet donációba kaptak), de adott nekik fantáziát, amellyel szárnyakat érezzenek, és abban az illúzióban ringathassák magukat, hogy az Istennek külön fenntartott területein járnak és vadásznak.”

Ezért vágyik olyan országba, ahol még mesélnek az emberek, és épp akkor, amikor az új csapásokon elinduló prózairó nemzedék – *Tolnai Lajos, Petelei István, Bródy Sándor, Thury Zoltán, Tömörkény István* majd *Török Gyula* és MórícZ Zsigmond – az élet új területeinek felfedezésével a kendőzetlen életlátást hirdetik meg irodalmi programként.

Mikszáth egyszerre vállalja a kettőt. „Hogy elvitt a mese! Akaratom ellen, mint az álom...” – medítál 1899-ben a Krúdy Kálmán legendásan színes csínytevéseiről szőtt művében. S hogy az ilyen mesébe illő kalandokat a való élet fegyelmezi, arról ő maga kívánja tájékoztatni olvasóját. Ezekkel a szavakkal: „A szépirodalom bizonyára még ma is

gyermekkorát éli, mert még mindig sablonos bábukkal játszik. Hamisít és nem szolgálja igazi odaadással a valóságot. Túlzások és örökké csak túlzások.”

Mikszáth nem szívesen túloz. Élettapasztalatait, pontos megfigyeléseit igen változatos módon érleli művésztette: anekdotikus adomázással, epikumba ágyazott líraisággal, naturalizmust elkerülő hűséggel, patetikusságtól mentes, „józan” romantikával, az epikainak és a lírainak ritkán tapasztalható ötvözésével. És amit nem mondhatunk el elégszer: az élő beszéd közvetlenségével, elevenességével.

Az író népszerűségét egy csapásra meghozó két vékonyka gyűjtemény (*Tót atyafiak*, 1881; *A jó palócok*, 1882) darabjai az irodalomban nemigen ismert világról hoztak hírt. (Akárcsak Petelei vagy Tömörkény novellái.) A hétköznapiakban kísérli meg Mikszáth tetten érni a poézist, az emlékezés megszépítő távlatából kelti életre ifjúsága ismerőseit. A pátriarkális falu parasztjainak életéből nem hiányoznak ugyan a lélek békéjét felkavaró érzelmek, indulatok, lelki válságok, tragédiákat előidéző szenvedélyek – mindezt azonban „ellensúlyozza” a derű, a kenyérgondokat oszlató melegség, a zártságában is teljes világ harmóniája. A népköltészet témáira, művészi eljárásaira, motívumaira emlékeztető elbeszélésekről írja *Németh G. Béla*: „Jellegtük, eszköztárunk is a népköltészeté. Mély lélektani rávilágítások váltakoznak bennük így naiv vagy babonás motivációkkal...”

Legenda és legendafoszlátás, valós helyzetek és hiedelmek, harmóniát árasztó idill és rejtett szenvedélyek egyszerre, sorsot alakítóan vannak jelen. Nyomban jegyezzük meg: nem olyan „nyersen”, mint a naturalizmus hívéül szegődő Bródy Sándor vagy az emberi szenvedésre szintén fogékony Thury Zoltán műveiben, és nem azzal a pszichológiai igényvel, amellyel Petelei István tárja eléink az erdélyi kisvárost, annak fullasztó légkörében ellobbanó lelkeit.

Mikszáth – mindenféle mesterkéltséget elkerülő művészi magatartásával – az első pillanatban intim viszonyt alakít ki író és olvasó között. Szabad legyen közismert novellájára, *A néhai báránynya* emlékeztetni: „Az napról kezdem, mikor a felhők elé rangoztak Bodokon.” Olyan ez az első mondat, mintha valaki minden készülődés nélkül, a mesét mondók keresetlenségével kezdene hozzá egy érdekesnek ígérkező eset elmondásához. És nem is az írói toll segítségével, hanem az élőszó természetességével, a szemtanú közvetlenségével. (Miként annyi más elbeszélésében: „Tanúja voltam egyszer, midőn Csonák Gergely uram benyitott a vaskereskedésbe” – *A kaszát vásárló paraszt*; „A mi falunk csak nekünk édes, akik ott születünk...” – *A fekete fogat*.)

Az anekdotikus kitérőknek, reflexióknak stiláris funkciója van ezekben a korai elbeszélésekben is; sőt, *Szerb Antal* szerint minél közelebb van Mikszáth az anekdotához, annál művészebb.

A mesélés látszólagos szabálytalansága jó alkalom a hangnembeli változatosságra, valamint az elbeszélői nézőpont sokféleségére. A szereplők fölé helyezkedő viszonyt feladva, Mikszáth sűrűn él az olvasóhoz fordulás lehetőségeivel („Csak most veszem észre...”), máskor valósággal belehelyezkedik szereplőinek érzelm-, illetve gondolatvilágába. Az elbeszélő és a szereplők közötti távolság néha annyira „eltűnik”, hogy nem is igen tudjuk pontosan eldönteni, kinek a szemével látunk. Ilyenkor például: „A holdfény éppen odavágott. Nem tuskó biz az, de tulipános láda, s nini, egész csoda, milyen szépen ül ott a tetején egy picike bárány.”

Mikszáth nem szívesen túloz. Élettapasztalatait, pontos megfigyeléseit igen változatos módon érleli művésztette: anekdotikus adomázással, epikumba ágyazott líraisággal, naturalizmust elkerülő hűséggel, patetikusságtól mentes, „józan” romantikával, az epikainak és a lírainak ritkán tapasztalható ötvözésével. És amit nem mondhatunk el elégszer: az élő beszéd közvetlenségével, elevenességével.

A személyes jelenlétről Mikszáth akkor sem mond le, amikor leírással, környezetrajzzal „felfüggeszti” a cselekményt. Szubjektív hangoltságáról jegyzi meg *Barta János*: „...Élethelyzeteire, emberalakjaira többnyire a maga lelkéből ömleszt rá az esztétikai minőségeket – s nem kívülről, a tárgyból fakasztja őket.” (Tömörkény „kívülálló”, szociográfusi személytelenségétől jórészt ez az írói „jelenlét” különbözteti meg Mikszáthot.)

Alakteremtése szintén szubjektív. Sokoldalú jellemzés helyett a szereplők megkülönböztető különös tulajdonságait nagyítja fel, rendszerint lemondva viselkedésük belső indítékairól. „Hiszen – szólja el magát egy alkalommal – csak az kell nekem, hogy mi történt, s nem, hogy miért történt.” *Schöpflin Aladárt* parafrazálva: teremtményeit éles és főleg eleven megfigyelésének segítségével látjuk.

Mégis: „talán érdemes jobban odafigyelni Mikszáth belső színtereire”. Hogy ismét egyik közismert elbeszélése (a még 1877-ből való, népballadai ihletésű *Az a fekete folt*) legyen a példa. Mélyen érző számadó juhásztát a kínzó önvád (tulajdonképpen beleegyezett az erkölcsi elveihez nem méltó alkuba) készíti arra, hogy – mintegy „megtisztulva” – ő maga semmisítse meg mindazt, amire egész életében vágyott.

Az én belső világa felől követhetjük az urától elhagyott Timár Zsófi sorsát is. Amikor a férj a torony tetejéről megpillantja a találkozásra siető feleségét:

„Szíve nagyot dobbant, majd összeszorítja valami, keze megreszket, szeme elhomályosul.

– Hahó Péter! Föltetted-e már?

– Melyik gombra tegyem föl?

.....
– Teheted már akármelyikre!

Nem volt ott több gomb egynél. Azt a szédülő ember láthatja csak kettőnek, háromnak. Tudta, mi következik.

.....
Egyszerre értek a torony alá férj, felség. Csakhogy az egyik a magasból, halva.”

És milyen drámai tömörségű az utolsó reményét elvesztő asszony lelki összeomlását tudtunkra adó befejezés:

„– Minek hozott kend ide? Honnan fogom öt ezentúl várni?” (*Timár Zsófi özvegysége*).

Mélyen szunnyadó érzelmek sejlenek fel a kedvesével megszökő Gál Magda történetében is! De ez alkalommal másképpen: mintha a falut behálózó mendemondát szőné tovább, a mesék sejtelmességével:

„Az esti szürkület lassanként leereszkedett, a házakra, a füvekre... Magdát is eltakarta, beburkolta. És nem oszlott el soha többé róla. Fedi most is. Eltűnt nyomtalanul, hírehamva sincsen. Senki sem látta, senki sem beszélt róla többé” (*Hová lett Gál Magda?*).

Mikszáth felismeri ugyan, hogy a műzsa szép szobalányát, a Fantáziát elbocsátotta és helyette egy szurtos, mogorva mindenest tart, a megfigyelést – az idill, a romantika későbbi műveiben is jelen van.

Beszédes példája ennek az útkeresésnek a *Galamb a kalitkában* (1891), amelyben két képet rajzol bele egy képbe: az egyikben elűzi a „realizmus incselkedő manóit”, hogy szőhesse „színes fonálát” ideális emberekről, a másikban elődei öreg pápaszemét szabad szemmel, ódon lúdkalamusát csillogó acéltollal cseréli fel. Meghatóan megszépített emberi kapcsolatoknak lehetünk részesei az elsőben, erkölcsi gátlásokat nem ismerők cselekedeteinek a másodikban. Mesei idillnek az egyikben, lemeztelenítő szatírának a másikban.

Történelmi tárgyú elbeszéléseiről mondja Mikszáth egyik alkalommal: „...a mese benne a fő: a történelmi események csak mint színek buknak föl mögötte.” Még 1903-ban is (az *Akli Miklósban*) így sóhajt fel: „Minek a hazugságok közül éppen a legszebbiket ki-gyomlálni.” Így aztán az elmúlt korok eseményeit szabadon alakító, a történelmi hősök hétköznapjaiba elkalauzoló kedélyes történeteiben az ötletgazdag, könnyed előadásmód, a sok érdekes alak köti le az olvasó figyelmét. A színtérnek történelmi keretet választó, szubjektív hangoltságú, jórészt idillikus elbeszélések, kisregények: *A két koldusdiák*

(1886), *A beszélő köntös* (1889), *A kis primás* (1891), *A szelistyei asszonyok* (1901) jelzik e korszak alkotásainak egyik típusát. A királyi udvarba elküldött szelistyei asszonyok pompázó szépségek, „harmatból, virágból összeszótt tündérek”, Mátyás pedig nem királyi palástban jelenik meg, hanem hangulatos, hétköznapi helyzetekben. Az írói szemlélet romantikus részleteit számba véve, Barta János a század elején írott *Akli Miklóst* és *A vén gazembert* a mese-romantika olyan példáiként említi, mint amelyekben a valóságosság követelménye nemcsak megengedi, hanem kínálja a mágikus-varázslatos mozzanatokot.

A népmondai ihletettségű, mesei fordulatokban, babonás-mitikus elemekben bővelkedő *Kísértet Lublón* (1892–93) című kisregényét Mikszáth különös ötletből bontja ki: a cselekmény alapja egy, kísértetként vissza-visszatérő férfi síron túli vándorlása. A babonás titokzatosságot azonban feszültséget oldó „betétek”, hiedelmeket oszlató humor kíséri. *A fekete kakas* (1899) melegséggel megrajzolt öregura orgonavirág-illatú vidéki kúriából kerekedik útra, hogy aztán mesébe illő, különös élményben legyen része. Egy, a halállal viaskodó kislány lázálmai annyira megdöbbennek, hogy a saját egészségére szánt pénzt a kislány eltemetésére fordítja. A halott (a népköltészetből ismert motívum) majd hálás lesz egykori jótévője iránt, és a nemes cselekedet elkövetőjét ugyanolyan sejtelmes titokzatosság döbbsenti rá mindarra, ami körülötte történik, mint amilyen titokzatosságok voltak hajdani tettének körülményei:

„Mélységes csönd támadt az elbeszélés után. (...) Valami hús áram meglöbegtatta az égő gyertyát, a szélein jácintkébe játszó lángnyelvecskéje reszketett. Valamelyik bútor kísértetiesen pattant, és megint minden csöndes lett, csak az óra ketyegett hangosan.

Az öreg Kupolyi arca átszellemült. Kezét imaszerűen összetéve mellén, szeméit a magasba emelve, ájtatosan rebegte:

– Bizonyal ő volt az. Eljött megmenteni.

És akárcsak az előbb, az író mindezt játékos humorral, józan megfigyeléssel ellensúlyozza.

Hasonló bensőségességgel és nem kevés szentimentalizmussal megrajzolt figurák, idill-szerelmek („szép kis bolondságok”) térnek vissza pár év múlva *A vén gazember* (1904) romantikus helyzeteiben. *Féja Géza* megfogalmazása szerint: „Szinte a népmese naivaságát tolja Mikszáth társadalmi síkra.” Kétségtelen, alakjait megszépíti az író: öreg gazdatisztje azért lopja éveken át pazarló gazdáját, hogy az így megmentett vagyont viszszaadja a családnak, sőt egészségét is kockára teszi. A fiatalok (a kasznár unokájának és a báró leányának) romantikus szerelme házassággal végződik, s az író a vagyont elherdáló Inokay bárót még 1848–49 eszméinek fényével is körülveszi. Az ő gondolatait folytatva éljük át a nemzet reménykedését („Mozogni kezdenek már a rögök is. Nagy dolog az, amikor egy egész nemzet reménykedik, vár valamit. Nem is tudja, mit. Csodákat.”), az álmok és a realitás egymásratalálásának szükségét. E szerint a „fényes fellobbanások” és az élet realitása, a „realizmus és az idealizmus” úgy kell váltsák egymást, mint az éjt a nap és viszont. „Mert – szól ki a regényből az író – akár az egyiket viszi túlzásba, akár a másikat, elpusztul bele. A sovány ember is éppoly közel áll a szélhűdéshez a soványsága miatt, mint a kövér a hájáért.”

Mikszáth jellemfestése igen gyakran romantikus ezekben az években (*Az eladó birtok*, 1893; *Szent Péter esernyője*, 1895). Elég egyetlen pillanat, egy bájos arc, egy különös hangulat ahhoz, hogy könnyű pehelyként szálljanak tova a vagyonszerző vágyak, hogy a meggazdagodás megszállottjai egy csapásra lemondjanak addigi életcéljukról. Mégis, így, sokoldalú jellemrajz nélkül is elfogadja az olvasó hirtelen megváltozásukat. Különben is – mondja az író –, a valóságnak sokféle arca van, olykor aszerint ítéljük meg, hogy melyik arcát fordítja felénk. Az elhatározások, a cselekedetek motivációja tehát sokféle lehet. *Az eladó birtokban* Marjanszky Mihályék kalandjuk során egyszer olyan mélységbe kerültek a dímbesombos városban, hogy „csak az eget látták, mint valami kút fenekéről”, máskor pedig egy olyan hegyen érezték magukat, ahonnan a város „lent látszott, meglapultan”. Hősünk számára minden úgy tűnik fel, „mintha egy látomány lenne, egy tündérkép, ködből szöve”.

A *Szent Péter esernyőjében* szintén a színes, a késleltetés változatos eszközeivel kialakított cselekménynek van alárendelve a lélektani motiváció. A „csoda” színhelye valós, illetve „költött” élmények egyéjszövésével tárulkozik elénk: a „sovány, kietlen vidéket”, a kopár hegyek közé szorult szegénységet „valami édes poézis” lengi körül. Igen jellemző, hogy a korabeli kritika a mű „szövevényes meséjét”, „költői rajzát”, a természetfestés „hangulatos gyöngédségét”, „harmatos üdeségű” és „leheletszerűen gyöngéd” jeleneit, az „érzelmes alapérzést” dicsérte. Nemrég *Imre László* kísérelte meg kimutatni a komorabb és derűsebb valóságzférák elvegyülését a regényben, s ezzel párhuzamosan az empirikusnak és a transzcendensnek művészi hatást fokozó szerepét: „Valami olyasféle világ- és emberszemléletnek a hordozói [az átmenetek a világiságból a misztikumba], amely az emberi és természeti, vallási és babonás képzetek tömegeiben az egészséges erkölcsi érzék megnyilvánulásait, hol egyik, hol másik, hol harmadik valóságtudat oldaláról indokolja.”

A tények, a mindennapi események lírai módon, a legenda szintjén épülnek be a regénybe. Mintha mesét hallgatnánk, mintha maga az író is gyönyörködne a legendákban. Ugyanakkor a meztelen valóság, a ráció fényénél tépdési, oszlatja a babonás hiedelmeket, megfosztja őket a mitikus homálytól. A derűst, az idült gyakran szakítják meg a valóság komorabb képei. Már az indítás ilyen hangulatot kelt:

„Sovány, kietlen vidék az, kopár hegyek közt fekszik egy szűk völgyben meglapulva a falucska.

Messze, messze innen sehol sincs még jóra való országút sem, nem hogy vasút lenne. (...)

Az új pap holmija kevésből állott; egy festetlen deszkaláda volt az egész, egy csomag ágynemű, továbbá két bot és pipaszárak, összekötve madzaggal.”

Mikszáth úgy próbál költeni, hogy az igazsághoz se legyen hűtlen. Ő is tudja azt, amit *Schiller*: az élet komoly, a művészet derűs.

Ilyen a stílus is: életszerű képek, zsáneralakok, lírai meditáció, leírás és reflexió egészítik ki egymást. Az utolsó jelenetben, az esküvő áhítatában – nem kevés éllel – hangzik el ismét az egy életformát lemeztelenítő mondat:

„A vőlegény bátran mondta el az igent, hogy szinte zúgott a nagy boltívek alatt, de a menyasszony bizony halkán, csöndesen, mint mikor egy legyecské döng. Szegény úgy el-érzékenyedett a végén, hogy sírni kezdett. Azután a keszkenőjét kereste abban a felséges fehér ruhában. De van is abban zseb! Csak egyre nem találta a drága lelkem, utoljára odanyújtotta neki a magáét egy asszonyság, aki háta mögött állott s minduntalan hátraszólt az urához:

– Gombold be a kabátodat, Wladin!”

Az utolsó várúr történetében (*Beszterce ostroma*, 1894) illúzió és valóság szembesülését a (Mikszáthnál oly gyakori) mindent relatívvá tevő szemlélet határozza meg. A rögeszméit valóságként megélt Pongrácz István tragikomikus cselekedeteiről elmélkedve mondja Mikszáth: „Az abnormis embernek a rendes ember látszik különösnek. S ha az abnormis emberek volnának többségben, akkor talán a rendes eszűeké volna a Lipótmező.”

Mert hiszen – ismétli Mikszáth újra meg újra – az életben minden viszonylagos.

Emlékezzünk, milyen nyomatékkal hívta fel olvasói figyelmét: nem ragaszkodott a mű alapjául szolgáló eseményekben, a tények és az invenció elkülönítését el se tudta képzelni. Olyasmi lenne ez – vélekedett Mikszáth –, mintha valaki arra vállalkoznék, hogy egy véka összekevert mákból és kölesből külön akarná választani a kölest és külön a mákot. Ezért válaszolhatta – sokat idézett nyílt levelében, a Vasárnapi Újságban – a regény hitelet kétségbevonni próbálóknak: „Ami a »Beszterce ostromá«-ban igaz, az mind nem valószínű. Csak az valószínű benne, ami meg nem történt.”

Nem hiányoznak a romantikus elemek, fordulatok (lány- és ruhacsere, titkos alagút, Apolka különös élete stb.) ebből a regényéből sem, de szerepük itt másodlagos. Az író a „különc ember” érdeklő elsősorban („Fürkészem lelkének rugóit”). Ezért van az, hogy az

elmélkedő adomázást, az életképszerűt fokozatosan a látomások, a sejtelmes hallucinációk váltják fel. S mert a „középkori emlékeken élődő”, majd összeroppanó Pongrácz István a józanság és az örültség határmezsgyéjén él, a múlt és a jelen, a való élet tényei és a káprázatok sem különülnek el egymástól. A csak színek után ítélező kalendáriumkészítők együgyűségét jellemezve így morfondírozik: „Egy darab fehér világ egy nap, egy darab fekete világ egy éj, de majd meglátnád, ha a világ mind egyszínű lenne, hogyan számítanák össze a napokat.”

Múltba menekülő hőse „durvasága” mögül fel-felsejlik valami „csodálatos gyöngédség”, Apolka figyelmeisége, gondoskodása eddig nem tapasztalt érzéseket fakaszt benne. Úgy érzi, most már van miért élni: „Dolgom van, most már dolgom van a világon, temiattad.”

A dicső múlt újraéledése és a belső megindultság szinte elválaszthatatlanul lel egymásra a „szép tús”-ra váró főúrbán:

„Egész napi gondja a leányka körül forgott. Minduntalan eszébe jutott valami, s jött új rendezeteket kiadni.

– Vigyetek fél virágot a szobáiba. Rezedát, rózsákat, de mégis sok rezedát...

Barokk fényvel berendezett szüzi szentélyek voltak ezek, hófehér muszlinfüggönyökkel, filigrán selyemszékek, öltözőasztalkák, aranycirádás szerkények, szentképek, bársony imazsámolyok, velencei tükrök s a sok mindenféle csecsebecse közt imakönyvek szétszórva az asztalokon, beljük nyomtatott levendula-levelekkel. (Talán minden ilyen száraz levél egy-egy édes regény.) A falakon szöszke, bama grófkisasszonyok arcképe, vagy négy generáció sorjában. Ezekben a szobákban éltek egykor. Ebből a fészekből repültek ki a világba. Még talán itt suhog mostan is a lelkük.”

Leegyszerűsítve így fogalmazhatnánk: a *Szent Péter esernyőjében* ahány epizód, annyi figura, a *Beszterce ostromában* a szereplők, a mese (gyakran a romantika kelléktárából ismert) fordulatai, az ötletek, a fokozatosan elbizonytalanodó, végül összeroppanó főszereplő összetettebb lélektani megvilágítását szolgálják.

Pongrácz Istvánhoz hasonló „kettős lelkületű” egyik kései, ritkábban emlegetett elbeszélésnek, *A mi örökös barátunk* hőse is. Mintha két anya szülte volna: egy bárány és egy nőténytigris. A környezet, amelyben a vagyonát eltékozló vidéki kisnemessel találkozunk, a majdani Krúdy-művek borozgató asztaltársaságára emlékeztet. „Ami a »Fehér Róka« sarokasztalát illeti, azt nagyon rossz állapotban találtuk. (...) Viszály és szörnyű föloszlás közeli végzete lebegett az összeöntözött, behamuzott fehér abrosz fölött. Egy vörös képű marcona úr fölkapta a széket, és le akart vele sújtani egy szőke úrra. (...) A pincérek megriadva futkostak összevissza. A kucséber benyitott az utcai üvegajtón, bedugta fejét, aztán ijedten húzódott vissza a kosarával. Maga a pohos vendéglős, akit sietve behívtak pincérei, a baziliszkus kigyó éles nézésével fixírozta őket egy szögletből, de előremenni nem mert.”

Ismét egy különös ember lélekállapot-változása érdekli. Azt éljük végig, hogyan kerülnek felszínre egy erőszakos, mások iránt kíméletet nem ismerő emberben (gyermekbe be-

Emlékezzünk, milyen nyomatékkal hívta fel olvasói figyelmét: nem ragaszkodott a mű alapjául szolgáló eseményekben, a tények és az invenció elkülönítését el se tudta képzelni. Olyasmí lenne ez – vélekedett Mikszáth –, mintha valaki arra vállalkoznék, hogy egy véka összekevert mákból és kölesből külön akarná választani a kölest és külön a mákot. Ezért válaszolhatta – sokat idézett nyílt levelében, a Vasárnapi Újságban – a regény hitelét kétségbevonni próbálóknak: „Ami a »Beszterce ostromá«-ban igaz, az mind nem valószínű. Csak az valószínű benne, ami meg nem történt.”

tegsége hatására) a mélyen szunnyadó nemesebb érzelmek, majd (a gyermek halálakor) a pusztító indulatok. Az én belső állapotának ezt a kettősségét mindenekelőtt a racionálisnak és az irracionálisnak finom művészi egymásbajátzásával éri el az író, nem kis mértékben a Mikszáth-művekben mindig különös szerepet játszó megjelenítő eszközzel: a helyzetekhez illő hangulat megteremtésével.

Hasonló világból indítja *A sipsirics* (1902) eladott kislányának helyenként fantasztikusan kalandos történetét. Mintha a *Boldogult úrfikoromban* tereferélő törzsvendégei ülnék körül a „Fehér Páva” piros terítés asztalait:

„Balázs vezetett át bennünket, néhányunkat a »Pává«-ba. Alacsony, hosszú házikó volt a Rácváros egyik kis utcájában, az udvaron egy pár öreg fa tartott árnyékot, a fák alatt pirosra terített asztalok mosolyogtak a bejövőre. (...) Különben nem valami nagy volt a gárda. Mindössze húsz-huszonkét személyből állt rajtunk kívül. Az egyik asztalnál Druzsba ült, Kovik István doktor, a Vízivárosból, unalmas fráter, aki mindennap felpanaszolta, hogy boldogtalan, mivel nem ehét rostélyost. Mert a rostélyoshoz fokhagyma kell, a fokhagymához ellenben teljes függetlenség kell. Ő pedig nem független, mert minden percben valami grófné hívhatja, aki elájul a fokhagyma-szagtól. (...)

A másik eperfa alatt a nevezett Tibuly Gáspár üldögélt az éneklő-kanonokkal. Tömzsi, gutaütésre hajló ember volt az éneklő-kanonok, és az volt a különös, hogy ha a többiek, jó kedvük szottyánván, egyszer-másszor énekeltek is, ő sohasem.”

Azt is mondhatnám: a „való” és a „kellő” feszültségét hordozó alakok (a becstelenségbe belenyugodni nem tudó tanár és a nagyravágyó, lányát áruba bocsájtó vendéglősné) válnak fontossá az író számára, a szatíra érvényesülésének lehetőségei. A stílust a zsáneralakokhoz, a környezetfestéshez illő közvetlenség és a titokzatosan romantikus fantázia alakítja, a szereplők egyik-másik tulajdonságának felnagyítása pedig az eszményi mélyebb átélését kívánja szolgálni. Mintha az ilyenféle „nagyításai” megmagyarázására vállalkoznák alig egy év múlva, az 1903-as *Almanach* bevezetőjében. Igaz, hogy – írja – „a rózsaszínű ködből szőtt párázatok (...) ha közel érsz hozzájuk, szétfoszlanak (...) mégis szép a nagyító szem”, hisz „legfeljebb elvezet egy kicsit a valóságtól, de magasabbra”.

Mikszáthnak ebben a kisregényében épp ez a „magasabb”, a magasatosabb az írói szemlélet meghatározója.

S ha már Mikszáth hangulatteremtő művészetét említettem, hadd utaljak az ugyanebben az évben írott, a századforduló magyar prózájában gyakran felbukkanó fáradt nemes típusát megrajzoló *Fili* (1902) című elbeszélésére. Talán nem túlzás azt mondani, hogy a részben személyes tapasztalatok részben az irodalmi hagyomány ösztönzéseként keletkezett terjedelmesebb elbeszélés már-már impresszionista látásmódról árulkodik. Kúriáról kúriára vándorló nincstelen nemesét követve egy múltó világ életformáját, hangulatát kelte életre Mikszáth. Már mindjárt az indításban: „A kúriák kéménye most is füstöl, vendég is van elég. Körülüli a szépen megterített asztalt. Az ezüst kandeláberekben négyszer annyi gyertya ég, mint hajdanta. A régi búbos kemence helyén finom majolika-kandalló terjeszt meleget; szürke bekecses, torzonborz alakok nem ülnék az asztalnál, minden elegáns és egyöntetű. A bútorok, a ruhák, a porcelánok, a kristályok.” A *Fili* mellett elsuhanó Liszkayné „almavirág-szín ruhába volt öltözve s a fekete szemében egy-egy csillag égett”. Hogy aztán a vágyak szertefoszlása után mindent a képzeletre bizzon az író.

A riporter szemlélet nemcsak a kilencvenes évek Katángy-történeteiben válik műfajalakítóvá, hanem az olyan szigorúan megkomponált kisregényében is, mint amilyen *A gavallérok* (1897) vagy a valós tényeket és a fikciót szokatlan ötletek segítségével megvalósító *Új Zrínyiász* (1898).

Az elsőben közlelő, a szó szoros értelmében tanúként kíséri (élve az emlékezés lehetőségével) a „fölcsigázott illúziók” nagyzó kisurait. A közvetlen szemlélődés hitelével, sok-sok apró (jelképes) momentum csomópontokba rendezésével érzékeltet mind többet és többet a hamis csillogással eltakart szürke hétköznapokból, válik fokozatosan nyilvánva-

lővá, hogy minden, amit láttunk: pusztá visszfény. Amivel egyébként a gavallérok maguk is tisztában vannak, díszes felvonulásukkal tulajdonképpen eljátszanak egy életformát.

A századforduló közéletéből ihletődő, újságírói eszközöket sem nélkülöző satirikus regényében, az *Új Zrínyiászb*an sem az összefüggő cselekmény az elsődleges, nem egy téma köré csoportosulnak az „esetek”. Főhőse sincs a műnek. Viszont igen hatásosan aknázza ki Mikszáth az alapötlet (a múlt szembeesül ismét a jelennel) kínálta lehetőségeket. (Még ha az ábrázoló művészt olykor háttérbe szorítják a hírlapírói ötletek.) Zrínyiék „körütja”, a korszak ismert személyiségeinek szerepeltetése (gondoljunk a parlamenti jelenetre) kitűnő alkalom arra, hogy a komikum és az ironia legváltozatosabb, nemegyszer a parodizálás eszközeivel mintegy feltérképezze (ha nem is egységes cselekménybe ágyazottan) mindazt, ami a valamikor nemes célokért meghalni tudó hősöket egy modern világban körülveszi: a kicsinyességet, a megalkuvást, az elsatnyulást, az újgazdagok törtetését, a sznobizmust, a képmutatást.

Egy nemrég megtartott Mikszáth-szimpoziumon *Praznovszky Mihály* épp ezzel: fikció és modell viszonyával, a regényben érvényesülő satirikus látásmóddal, a stílusparódia sokféleségével és ennek nyelvi formáival foglalkozott behatóbban.

Se szeri, se száma a satírárt teljesebbé tevő írói kommentároknak, példázatoknak: „A Nemzeti Kasszinó határozottan Zrínyiék mellett foglalt állást. Mégiscsak természetesebb, ha a sírokból lépnek ki főúri alakok, mintsem a Wertheim-szekrényből” (ti. a korra annyira jellemző Rozer-féle újgazdagok). Máskor egy mindennapi esetet (a szép ezredesné az asztal alatt a Zrínyi lábára talál) így emeli az általánosság szintjére: „Az emberiség csak a magas régiókban, a felületen módosul, a napfénynél, ahol látják, de örökké változatlan marad, ahol nem látják – az asztal alatt.”

„A romantikus és realiztikus hajlamú látásmód egymással való örökös surlódásának és folytonos kiegyezéseinek legjellegzetesebb, legvarázsosabb, legtanulságosabb példája talán egész irodalmunkban” – írta *Zsigmond Ferenc* Mikszáthról még 1927-ben.

A jó látást istenek ajándékának nevező Mikszáth kései megnyilatkozásai különösképpen jelzik ezt az „örökös surlódást”, az írói szemlélet változását. Azt is tudjuk, milyen érdeklődéssel kísérte a nyolcvanas–kilencvenes években jelentkező új prózaírói nemzedék törekvéseit, az „eleven emberek” megjelenését műveikben. Bevezetőt ír *Iványi Ödön* közéleti ihletésű regénye (*A püspök atyafisága*) elé, felfigyel a tőle alkatilag különböző Tolnai Lajos leplezetlen életlátására, és a „való hangok visszhangja”-ra vállalkozó Bródy Sándorban sem *Zola* utánzóját fedezi fel, hanem azt az író, aki Diogenész lámpájával, az életben találja meg tárgyait. A magyar próza közelítését az esszéhez („csak akkor lesz a magyar regény igazi magaslaton, ha az elbeszélő az esszéista eszközeivel is hathat”, illetve a „hírlapírói riporthoz”) sem pusztán műfajmegújító szükségből sürgette. Az élet „közvetlen rajzolatának” lehetőségét vélte megvalósíthatónak általa. És talán nem fölösleges emlékeztetni rá, hogy kivételes megfigyelőképességét („jó szemét”) azok is dicsérik, akik (például *Oláh Gábor* vagy *Kolozsvári Grandpierre Emil*) csak könnyű fajsúlyú mulattatót láttak benne. Alakjai – olvashatjuk Oláh Gábor 1910-ben megjelent írói arcképcsarnokában – „csak jól nézze meg az ember, kilépnek a rámból is. *Élnek*”. Az író realizmusát fogyatékosnak ítélő, a spontán életszerűséget irodalmi reminiscenciának minősítő Barta se vonja kétségbe azt, hogy az utolsó regényekben Mikszáth a „megelőző szintje fölé akar emelkedni.”

E regények korhoz kötöttsége nyilvánvaló. Maga Mikszáth szükségesnek tartotta nyomtatékkal szólni erről. A *Különös házasság* (1900) hitelét vitató levelekre, cikkekre válaszolva fejt ki, nem törekedett egyébre: megtartani a megtörténés illúzióját, felidézni egy elmúlt kor levegőjét, jellegzetes alakjait, emberi kapcsolatait – így vallani saját korának feszültségeiről, a mindenkori emberi kiszolgáltatottságról, az erőszak áldozatairól. Ez határozza meg a több szálon futó, nagy jelenetekre épülő regény egész felépítését, a szereplők egymáshoz való viszonyát, a mű lírai hevületét.

Valóban, talán itt, ebben a regényben kell a leginkább komolyan vennünk a valóság-hitel hangoztatását: „De kort fejték, igazat kell mondanom.”

Hogy az írói szándékot miként tudja megvalósítani, mennyire tud túllépni a részletek realizmusán, hogyan viszonyul a regénynek témájául választott valóságmodellhez, mennyire sikerül felkelteni az olvasóban a „megtörténhetett volna” követelményét, megteremteni cselekmény és szereplők összhangját, hogy milyen mértékben üresedtek ki (legutóbb Németh G. Béla figyelte meg) ismételt műfajváltozatai, főleg elbeszéléseiben – mindezek megválaszolása már távolról sem egyöntetű.

Azt hiszem, mindenképp érdemes jobban odafigyelni e művek hangnembeli sokféleségére: a tényítisztelő krónikáshangvétel és a legendásítás, a drámai szenvedélyesség és a meghitt (helyenként érzelmes) líraiság, a fenségesség és a lemeztelenítő gúny, az anekdotikus és szatirikus művészi teljességet szolgáló ötvözésére. Továbbá Mikszáth idődimenzióira, a regényeit átszövő jelképes leírásokra, motívumokra, a korhangulat és a lélektani igény megteremtésének olyan írói eszközeire, amilyenekkel nagy regényében, *A fekete városban* találkozunk. És nem utolsósorban érdemes újragondolni, mai ésszel mérlegelni Mikszáth annyit kárhozott anekdotizmusát, az anekdota funkciójának megváltozását műveiben. Nem ok nélkül nevezte Krúdy Mikszáth anekdotáit egy bőkezű terjedelem rendjeleinek.

Úgy tűnik: mindez nemcsak Mikszáth Kálmán, hanem a századfordulón megújuló – irodalmunk számára új területeket meghódító – magyar próza egészének árnyaltabb megítélését is elősegíthetné.

Irodalom

- PÉTERFY JENŐ: *A beszélő köntös* (1889). = Uő.: *Válogatott művek*. Bp. 1983.
KRÚDY GYULA: *Szent Péter esernyője alatt* (1910). = Uő.: *Írói arcképek I.* Bp. 1957.
MÓRICZ ZSIGMOND: *Az igazi földesúr* (1910). = Uő.: *Tanulmányok I.* Bp. 1987.
OLÁH GÁBOR: *Mikszáth Kálmán*. = Uő.: *Írói arcképek*. Bp. 1910.
RUBINYI MÓZES: *Mikszáth Kálmán élete és művei*. Bp. 1917.
ZSIGMOND FERENC: *Mikszáth Kálmán*. Bp. 1927.
GYÖRGY LAJOS: *Tárgytörténeti jegyzetek Mikszáth anekdotáihoz*. Bp. 1933.
SCHÖPFLIN ALADÁR: *Mikszáth Kálmán*. Bp. (é. n.) 1941.
KARÁCSONY SÁNDOR: *A cinikus Mikszáth*. Bp. 1944.
RÓNAY GYÖRGY: *A regény és az élet*. Bp. 1947.
KIRÁLY ISTVÁN: *Mikszáth Kálmán*. Bp. 1960.
BARTA JÁNOS: *Mikszáth-problémák*. Irodalomtörténeti Közlemények 1961. 3–4. sz. és uő.: *Költők és írók*. Bp. 1966.
MEZEI JÓZSEF: *A magyar regény*. Bp. 1973.
KOVÁCS KÁLMÁN: *A romantika és a realizmus válaszfútján. Mikszáth művészetének sajátos színei*. = Uő.: *Eszmék és irodalom*. Bp. 1976.
DOMOKOS MÁTYÁS: *Epikus képzelet és írói bátorság*. = Uő.: *Ugyanarról másképpen*. Bp. 1977.
KOZMA DEZSŐ: *Mikszáth Kálmán*. Kolozsvár 1977.
SZALAY KÁROLY: *Humor és szatíra Mikszáth korában*. Bp. 1977.
SCHEIBER KÁROLY: *Mikszáth-írások*. Irodalomtörténet 1979. 2. sz.
FÁBRI ANNA: *Mikszáth Kálmán alkotásai és vallomásai tükrében*. Bp. 1983.
THURZÓ GÁBOR: *Mikszáth műhelyében*. = Uő.: *Napló helyett*. Bp. 1984.
NÉMETH G. BÉLA: *Az eszmélkedő, kései Mikszáth*. = Uő.: *Századutóról, századelőről*. Bp. 1985.
KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL: *A Mikszáth-legenda*. Irodalomtörténet 1987–1988. 1. sz.
BODNÁR GYÖRGY: *A „mese” lélekvandorlása*. Bp. 1988.
IMRE LÁSZLÓ: *Epikai ritmus és kicsinyítő emocionális-vitalisztikus valóságélmény a Szent Péter esernyőjében*. = *Mikszáth és a századvég-századelő prózája*. Bp. 1989.
ACÉL ZSUZSANNA: *Író és bíró. Szerep és felelősség Mikszáth Kálmán két regényében*. Irodalomtörténet 1992. 4. sz.
REJTŐ ISTVÁN: *Mikszáthiáda. (Cikkek, tanulmányok)*. Bp. 1992.
CSÜRÖS MIKLÓS: *Mikszáth korszerűsége és a Fekete város*. = „Lesz idő, hogy visszatérhet”. *Jegyzetek Arany János és a századforduló korszerűségéről*. Bp. 1994.